

УДК 159.922.63:128

Коваленко-Кобилянська І.Г., провідний науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

e-mail: iringkk@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-3031-9314

ІНТЕЛЕКТ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація

У статті представлено огляд досліджень інтелекту від переднаукового до постнекласичного періодів розвитку науки. Показано спадкоємність знання, метою якого є визначення меж пізнання людиною об'єктивної реальності і створення оптимальної моделі соціуму, за якої можлива максимальна реалізація інтелектуального потенціалу.

Ретроспективний аналіз показує, що дослідники по-різному визначали базис інтелекту, позначаючи як домінанту біологічну або середовищну складові. Використання як методологічної основи логіко-дедуктивного або експериментально-індуктивного методу спричиняло вирішальний вплив на вибір дослідником методичного інструментарію для вирішення поставленої проблеми.

У статті зазначається, що, незважаючи на завдання вивчення інтелектуального розвитку упродовж всього онтогенезу, менш вивченим є період геронтогенезу. Емпіричні дослідження інтелектуального розвитку в зазначений період доводять, що інтелектуальне згасання значною мірою є результатом недостатньої інтелектуальної активності, одноманітності діяльності і небажання людини в пізньому віці, з огляду на об'єктивні і суб'єктивні причини, набувати нові компетенції.

Наголошується, що вирішальне значення у висхідному інтелектуальному розвитку має рівень і якість суб'єктності людини, що виражається в потребі цілеспрямованої довольної активності, при якій людина здатна абстрагуватися від соціальних стереотипів про беззаперечне зниження інтелектуального розвитку в період геронтогенезу.

Ключові слова: інтелект, дослідження, геронтогенез.

Kovalenko-Kobylanska I.G., leading Researcher in Department of Modern Information Technologies of Education of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, Kyiv

INTELLECT AS AN OBJECT OF RESEARCH

Summary

The article deals with an overview of research on intelligence from the prescientific to post-neoclassical periods of the development of science. The continuity of knowledge is shown, the purpose of which is to determine the boundaries of human cognition of objective reality to create an optimal model of society, in which the maximum realization of intellectual potential is possible.

A retrospective analysis shows that researchers have defined the basis of intelligence in different ways, designating the biological or environmental components as the dominant. The use of logical-deductive or experimental inductive methods as a methodological basis had a decisive influence on the researcher while choosing methodological tools to solve the problem posed.

The article notes that despite the task of studying intellectual development throughout ontogenesis, the period of gerontogenesis has been less studied. Empirical studies of intellectual development during this period prove that intellectual decline is largely the result of insufficient intellectual activity, the monotony of activity and a person's unwillingness to acquire new competencies in later life due to a number of objective and subjective reasons.

It is noted that the decisive importance in ascending intellectual development has the level and quality of a person's subjectivity. This is expressed in the need for purposeful random activity, in which a person can abstract from social stereotypes about an unconditional decrease in intellectual development during the period of gerontogenesis.

Keywords: *intelligence, research, gerontogenesis.*

Історія науки знає низку проблем, актуальність яких є перманентною на всіх етапах її розвитку – від переднаукового до сучасного постнекласичного. Проблеми такого роду можна вирішити завдяки спадкоємності знання, що алегорично охарактеризовано французьким філософом XII століття Бернаром Шартрським: «standing on the shoulders of giants» (стоячи на плечах гігантів) і є парафразом фрагменту давньогрецької міфології, що описує тернистий шлях до повернення втраченого зору гігантом Оріоном, який для досягнення бажаної мети несе на плечах свого поводиря Кедаліона.

Однією з «одвічних» проблем наукового пізнання є вивчення інтелекту. Означена проблема становить значні труднощі для дослідників з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин. Існує безліч тлумачень терміна «*intellectus*», у різних словниках він характеризується як «розумова здатність», «розуміння», «сприйняття», «розсудок» тощо й етимологічно походить від грецького поняття νοῦς (думка, розум) — однієї з основних категорій античної філософії.

Історія зберегла імена дослідників інтелекту, за допомогою теоретичних та емпіричних праць яких поступово, від одного покоління науковців до іншого продовжує формуватися знання про закономірності і специфіку його розвитку у філо- та онтогенезі з метою визначення меж пізнання людиною об'єктивної реальності і створення оптимальної моделі соціуму, при якій можлива максимальна реалізація інтелектуального потенціалу людини.

Значний внесок у розвиток знань про інтелект зробили мислителі Стародавнього світу, розглядаючи його як основу будь-якого пізнання.

Особливе місце займають філософи античності Платон і Аристотель, які, заклавши основи сучасної європейської науки, розмірковували про інтелектуальні здібності людини. Платон, створивши теорію ідей, стверджував, що вищий розум пов'язаний з трансцендентною суперреальністю і при народженні людина вже має латентні знання, прояв яких у процесі її життєдіяльності залежить від низки умов. Аристотель, побудувавши модель інтелекту, виокремив розум у можливості, розум у дії і набутий розум, вважаючи, що інтелект складається із субстанцій та акциденцій. Дослідники наступних епох використовували і продовжують використовувати методологічні основи, закладені великими філософами.

Ретроспективний аналіз вивчення інтелекту показує, що дослідники по різному визначали його базис, позначаючи як домінуючу біологічну або середовищну складові. Використання як методологічної основи логіко-дедуктивного або експериментально-індуктивного методу спричиняло вирішальний вплив на вибір дослідником методичного інструментарію для вирішення поставленої ним проблеми.

Значний внесок у розуміння природи інтелекту зробили арабські філософи аль-Кінді, аль-Фарабі, Ібн Сіна, Ібн Рушд та інші, які на основі онтологічних схем філософів античності створювали нове знання про природу інтелекту. Так, наприклад, аль-Кінді пропонував чотиричленну класифікацію розуму, яка містить діючий інтелект, інтелект у можливості, які перейшли в душу зі стану потенційності у дію і проявлений інтелект, Ібн-Сіна створив складну ієрархію структури інтелекту, а Ібн Рушд стверджував про єдність інтелекту (Ефремова, 1998).

Європейський схоласт Фома Аквінський розглядав інтелект як обмежений розум, протиставляючи його загальному діяльному розуму. Варто зазначити трактат Бенедикта Спінози «Про очищення інтелекту і про шляхи, які найкращим чином ведуть до істинного пізнання речей» (Спіноза, 1914). У цьому трактаті він ототожнює істинну логіку та істинну етику. Філософи епохи

Відродження зробили істотний внесок у пізнання суті проблеми, повертаючи наукову думку в матеріалістичну площину, що спричинило важливий вплив на характер досліджень у період Нового часу.

Систему емпіричної епістемології представив у XVII столітті Джон Локк книгою «Досвід про людське розуміння», яка була доповнена працею «Про управління розумом». В ній дослідник стверджує про необхідність вивчення пізнавальної здатності розуму людини для визначення меж пізнання об'єктивної реальності, зазначаючи надзвичайну складність проблеми. В одному з листів дослідник розповідає про те, що чим далі він просувається, тим ширша тема розкривається перед ним, і горизонти проблеми, що відкриваються, не дають йому можливості визначити хоч якісь точні межі дослідження (Джон Локк, 1985). Лейбніц, переосмисливши спадщину Дж. Локка, у книжці «Нові досліді про людське розуміння» інтелектуалізує уявлення про пізнання (Лейбніц, 1936). Значний внесок у розуміння суті інтелекту зробили Р. Декарт, Г. Гегель, І. Кант, Й. Фіхте, А. Шопенгауер та інші мислителі.

Паралельно з умоглядними міркуваннями філософів про феномен інтелекту анатоми, препаруючи мозок – фізичний носій інтелекту, в результаті спроб і помилок роблять, з різним ступенем достовірності, внесок у вивчення проблеми інтелекту. Так, античні анатоми Еристан та онук Аристотеля Герофіл припускали, що формування інтелекту відбувається завдяки роботі мозочку. В середні віки італієць Джуліо Чезаре Аранціо описує гіпокамп, який бере участь у механізмах формування емоцій і консолідації пам'яті. Анатомічні дослідження представлені великою низкою дослідників, серед яких виокремимо Луї П'єра Гратіоле, який проводив дослідження у сфері порівняльної анатомії між мозком людини і тварин і зробив висновок про те, що збільшення кількості звивин вказує на стадії розвитку інтелекту.

Подальше вивчення інтелекту у тварин мало надзвичайно важливе значення і сприяло тому, що інтелект як система пізнавальних здібностей

різного рівня більше не розглядається як прерогатива людини, а його подальше вивчення здійснювалося переважно емпіричними методами. Дослідженню інтелекту через призму біологічної парадигми як продукту процесу еволюції значною мірою сприяли ідеї Ж. Б. Ламарка, Ч. Дарвіна і ряду філософів, серед яких і А. Шопенгауер з його відомою фразою про те, що інтелект є лише результатом роботи мозку, хоч би що він собою являв.

Не всі дослідники були беззаперечними прихильниками методів емпіричного дослідження. Один із засновників сучасної психології В. Вундт наполягав на тому, що лабораторно можна вивчати елементарні психічні явища, а для пізнання складних психічних функцій необхідно досліджувати продукти культурної діяльності людини за допомогою описових методів.

Спроби дослідників виміряти рівень інтелектуальних здібностей людини можна спостерігати упродовж усього періоду вивчення інтелекту. Відому фразу Сократа «скажи мені щось, я хочу побачити тебе» можна розглядати як один з перших варіантів методу експертних оцінок. Нерідко спроби визначити рівень розвитку інтелектуальних здібностей людини мали псевдонауковий характер. Як приклад можна навести френологічну карту Франца Галля, яку було складено на основі умоглядних висновків про архітекtonіку черепа. Незважаючи на недостовірну істинність результатів цього методу його активно використовували для отримання відомостей про особистісні особливості людини і про її інтелектуальні здібності з кінця XIX до початку XX століття.

Здійснюючи антропометричні дослідження, для підтвердження теорії про можливість селекції людського генофонду, англійський дослідник XIX століття Френсіс Гальтон створив низку тестів і розробив прилад для визначення рівня розвитку інтелекту індивіда і його здібностей. В результаті досліджень учений дійшов висновку, що рівень інтелектуального розвитку жорстко детермінований генетичними особливостями конкретного індивіда і спроби його збільшити у процесі життєдіяльності видаються сумнівними.

Наукова діяльність Франца Галля, батька євгеніки Френсіса Гальтона і ряду інших дослідників стала результатом соціального запиту на диференціацію індивідів з різним рівнем інтелектуальних здібностей, у зв'язку з чим виникла необхідність їх верифікованого визначення, що стало важливим завданням для психологів ХХ століття. Послідовно створюються тести для дослідження інтелекту, авторами найвідоміших були А. Біне і Т. Симон, Г. Айзенк, Д. Векслер, Р. Кеттел та ін. Вільям Льюїс Штерн запроваджує у психологічну термінологію поняття «коефіцієнт інтелекту» IQ, яке упродовж тривалого часу позиціонувалося як беззаперечна одиниця виміру розумових здібностей людини. Для кожного, хто пройшов тестологічне випробування рівня свого інтелектуального розвитку, було визначено потенційно можливе місце в соціумі і отриманий вердикт (конкретна сума балів IQ, одержана внаслідок тестування) не підлягав апеляції.

Подальша історія розвитку психологічної науки демонструє недостатню достовірність (на сучасному рівні розвитку методик) тестологічного визначення всіх аспектів інтелектуального розвитку індивіда. Не підлягає сумніву той факт, що будь-який тест на визначення рівня інтелектуального розвитку людини здатний виявити сформованість деяких конкретних розумових операцій, а не скласти цілісне уявлення про інтелектуальний потенціал конкретного індивіда з огляду на низку причин. У літературі описано ряд курйозних випадків, коли люди, які зробили внесок у розвиток різних галузей науки і мистецтва, мали, в результаті тестування, невисокий IQ. Рівень інтелектуального розвитку залежить не стільки від роботи певних відділів головного мозку, скільки від того, наскільки в цілому ефективно функціонує інтелектуальна система індивіда.

Наукові парадигми, змінюючи одна одну, вплинули на кут зору сприйняття предмета дослідження інтелекту людини, що, з одного боку, розширювало уявлення про цей феномен, з іншого боку відкривало новий аспект проблеми. Наявні наукові знання про природу і специфіку інтелекту не

дають можливості сучасним дослідникам скласти науково обґрунтовану реальну картину зазначеного предмета дослідження. Недостатня інформативність тестологічного підходу до дослідження інтелекту є результатом загальної кризи психологічної науки. У сучасній науці виникає парадоксальна ситуація: з одного боку, з її розвитком, вчені створюють нові носії інтелекту – нейрокомп'ютери – штучні самонавчальні системи, які здатні еволюціонувати, з іншого – проблема природи і специфіки інтелекту людини значною мірою залишається недостатньо вивченою. М.О. Холодна констатує, що поняття «інтелект» є відкритим, і ситуацію в галузі його дослідження сучасною психологічною наукою і тією, яка їй передувала, визначає як драматичну (Холодна, 1997).

В історії вивчення інтелектуальних здібностей людини визначальним фактором є те, згідно з концепціями якої парадигми проводить дослідження науковець і як він трактує дефініцію «інтелект». Відкритим залишається питання про те, чи потрібно розглядати інтелект як феномен або результат взаємодії конгломерату феноменів? Дискусійним є питання про потенційний ресурс інтелекту індивіда. Які складові можна розглядати як такі, що визначають його обсяг? Чи можна розглядати інтелектуальний потенціал як поповнюваний ресурс чи він жорстко детермінований? Як у результаті психічної активності мозку відбувається створення інтелектуально якісного нового *чогось*, чого немає в початково заданих умовах? Та багато інших питань.

У психології проблема інтелекту розглядається крізь призму різних підходів, кожен з яких орієнтований на виявлення механізмів інтелектуальної діяльності індивіда. У період постнекласичного розвитку науки мультидисциплінарні дослідження є важливою умовою для вирішення актуальних проблем, в тому числі проблеми природи і специфіки інтелекту. Її вирішення пов'язане з антропо - і соціогенезом і над її досягненням працюють філософи, психологи, математики, кібернетики, нейрофізіологи, нейробіологи, лінгвісти і дослідники інших галузей науки. Знання про предмет дослідження,

отримані з різних галузей науки, доповнюючи одне одного, створюють феномен несуперечності знання на основі систематизації нагромадженого наукового досвіду. Розширюючи або виокремлюючи сферу досліджень, науковці в пошуках вирішення проблеми дискутують і полемізують між собою, перебуваючи іноді на відстані в кілька століть, прагнучи синтезувати знання про зазначений предмет, яке розділено на природно-наукове, соціальне, релігійне та ін.

Сучасні дослідники психології інтелекту (Б.Г. Ананьев, Л.М.Веккер, І.М.Грановська, В.В.Давидов, В.Н.Дружинін, Д.Ельконін, Е.Еріксон, Ж.Піаже, С.Р.Рубінштейн, М.Л. Смульсон, Р.Стенберг, М.О.Холодна та інші як одне з найважливіших завдань розглядають інтелектуальний розвиток людини упродовж усього періоду онтогенезу. Водночас проблеми, пов'язані з природою і специфікою інтелектуального розвитку в період геронтогенезу, досліджено значною мірою менше порівняно з передуючими йому періодами онтогенезу, що зумовлено, зокрема, незначною затребуваністю інтелектуального потенціалу людини пізнього віку в епоху геронтофобії.

Геронтофобія як соціальне явище, прийшовши на зміну геронтакратії, ознаменувалася, крім іншого, і тезою про неухильне згасання інтелектуального розвитку особистості, яка сприймалася беззаперечною до середини ХХ століття. Запровадження наукового поняття «пластичність мозку» сприяло відмові від категоричного погляду на проблему і теза про беззаперечне згасання інтелекту (з різним ступенем інтенсивності) в період старіння і старості втрачає свою актуальність. Науковою спільнотою, шляхом дискусій, що тривають, приймається теза про те, що за достатньої інтелектуальної активності, яка містить елементи новизни, висхідний інтелектуальний розвиток можливий аж до природного завершення життя внаслідок вичерпання біологічного ліміту (Анциферова, 2006; Голдберг, 2007; Смульсон, 2009 и др.).

У психологічній науковій літературі поступово відбувається зміщення акценту з проблеми інтелектуального збереження на можливість

інтелектуального висхідного розвитку в пізньому віці. Важливість цієї зміни складно переоцінити. Емпіричні дослідження інтелектуального розвитку в період геронтогенезу доводять, що інтелектуальне згасання значною мірою є результатом недостатньої інтелектуальної активності, одноманітності діяльності і небажання людини в пізньому віці, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, освоювати нові галузі знань, набувати нові компетенції. При цьому не заперечується можливий негативний вплив на інтелект неврологічних, судинних захворювань, які, до речі, можуть виникнути в індивіда і в більш ранні періоди онтогенезу з відповідними наслідками.

Розглядаючи інтелект як здатність індивіда оптимально для себе адаптуватися до навколишнього середовища, важливо мати на увазі те, що представники постпенсійного віку можуть перебувати в емоційно недоброзичливому (латентно чи явно вираженому) соціокультурному оточенні. Відповіддю на яке може бути прояв психологічних захистів в умовах, які впливають на специфіку інтелектуального розвитку, при якому зберігається можливість співіснувати в умовах дистресу. Один із факторів зазначеного дистресу – незатребуваність людського потенціалу суб'єкта в період старіння і старості. Можливо, варто говорити про адекватну зміну в інтелектуальній сфері старої людини, оточення якої не сприймає її як інтелектуально рівного члена суспільства і думок про безцільність розвитку своїх здібностей і задатків у зв'язку з усвідомленням завершення особистого буття. Очевидним є той факт, що незатребувані функції поступово згасають і інтелект не є винятком. Соціальний фактор може відігравати в цьому важливу роль і спричиняти в результаті вирішальний вплив на актуалізацію тих чи інших якостей і властивостей психіки, в тому числі і на актуалізацію інтелектуального потенціалу людини.

Негативні стереотипи про старіння як складова частина установок сприяють зниженню вимог з боку соціуму до інтелектуальних можливостей людей похилого і старечого віку. Результатом їх впливу може стати відмова

людини похилого віку від активної інтелектуальної діяльності, що в результаті призводить до реального зниження її інтелектуального потенціалу.

Зазначимо, що спроби актуалізації інтелектуальних здібностей людини в пізньому віці сприймаються соціумом неоднозначно, що є додатковим негативним фактором. Винятки із загального правила існують, але у процентному співвідношенні від загальної популяції вони настільки незначні, що сприймаються соціумом як щось екстраординарне.

Геронтогенез, в умовах оптимального соціально-економічного розвитку суспільства, може бути найтривалішим з усіх періодів онтогенезу, охоплюючи 40 і більше років життя людини. Було б логічно припустити, що настільки пролонгований період міг би бути найбільш плідним і творчим з огляду на досвід, нагромаджений за кілька попередніх десятиліть (життєвий, професійний та ін.). У повсякденному житті така модель старіння є винятком із загального правила, що зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних причин. Вирішальне значення в такому випадку має рівень і якість суб'єктності конкретної людини, яка виражається в потребі цілеспрямованої довільної активності, при якій людина здатна абстрагуватися від соціальних/асоціальних стереотипів і установок залежно від специфіки свого соціокультурного оточення. Важливо зазначити, що прояви суб'єктності можуть мати як позитивний, так і негативний характер впливу на соціокультурне оточення і на самого суб'єкта в завершальному етапі життя.

Результати емпіричного дослідження, проведеного на базі лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, дають можливість доказово стверджувати про наявність значного нереалізованого потенціалу у представників геронтогенезу, включаючи його пізній етап. На підставі дослідження можна стверджувати, що потенційні інтелектуальні здібності середньостатистичної людини зазначеного вікового періоду значно перевищують рівень їх реалізації в конкретно заданих соціокультурних умовах. В результаті проведеного емпіричного дослідження

встановлено, що когнітивний розвиток є нелінійним процесом і може мати в період пізнього геронтогенезу як висхідний, так і спадний вектор розвитку. Вплив зовнішніх факторів переломлюється в індивідуальній психіці, змінюючи систему мотивів та емоційні оцінки для зміни спрямованості діяльності особистості (КоваленкоКобилянська, 2015).

Унікальною психологічною проблемою цього вікового періоду є відсутність довгострокової перспективи у зв'язку з усвідомленням завершення особистого життя. Перебудова ієрархії мотивів, що відбувається, не сприяє формуванню більш-менш довгострокових перспектив. Водночас, беручи до уваги певну еластичність життєвих меж людини і тенденцію до їх збільшення, вік 70–80 років у сучасному світі є періодом, коли людина може бути ще сповнена сил і бажання приносити користь суспільству.

Кожен період розвитку суспільства характеризується специфічними соціальними установками, які можуть впливати на механізми регуляції поведінки, діяльності і мислення його членів. Нинішній час може бути охарактеризований як початок трансформації застарілих установок і стереотипів щодо членів соціуму пізнього віку, що зумовлено низкою об'єктивних причин в економічно розвинених країнах (збільшення тривалості життя, поліпшення соціальних умов, новітні досягнення сучасної медицини тощо), які й визначають динаміку змін з метою включення представників геронтогенезу в соціально активне життя.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии – М. : Институт психологии РАН, 2006. – 512 с.
2. Голдберг Э. Парадокс мудрости. Научное опровержение «старческого слабоумия» / Э.Голдберг; пер. с англ. Л. Афанасьевой. – М.: Поколение, 2007. – 384с

3. Ефремова Н. В. О ноологии восточных перипатетиков / Очерки по арабомусульманской философии. М.: Наука, 1998
4. Коваленко-Кобилянська І. Г. Інтелектуальний розвиток у старості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – 2015. – Т. II: Психологічна герменевтика, Вип. 9. – С. 119–129.
5. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении https://nibiryukov.mgimo.ru/nb_russian/nbr_teaching/nbr_teach_library/nbr_library_classics/nbr_classics_leibniz_nouveaux_essays_sur_lentendement_humain_book-1.htm
6. Локк Джон Опыт о человеческом разумении http://www.bimbad.ru/docs/locke_essay_concerning_human_understanding.pdf
7. Смульсон М. Л. Коваленко-Кобилянська І. Г. Сприйняття й оцінка життєвого шляху в період геронтогенезу: матеріали V Всеукр. науковопрактичної конф. «Особистісні та ситуативні детермінанти здоров'я», (м.Київ, 18 листопада 2020 р.) /за заг.ред. проф. О. В. Бацилевої – Київ. 2020. С.121-124.
8. Смульсон М.Л. Інтелект і ментальні моделі світу // Наукові дослідження когнітивної психології. – Острог: Вид-во Національного університету “Острог”, 2009. – Вип.12. – С. 38–49.
9. Спиноза Бенедикт Трактат об очищении интеллекта и о пути наилучшим образом ведущего к познанию вещей <http://caute.ru/spinoza/vnp/tie.html>
10. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. /М.А.Холодная– Москва – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997. – 392 с.

References transliterated

1. Antsyferova L.I. Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii / L.I. Antsyferova. – М. : Izd-vo «Institut psihologii RAN, 2006. – 512 s.

2. Goldberg Je. Paradoks mudrosti. Nauchnoe oproverzhenie «starcheskogo slaboumiya» / Je.Goldberg; per. s angl. L. Afanas'evoi. – M. : Pokolenie, 2007. – 384s.
3. Efremova N. V. O noologii vostochnyh peripatetikov / Ocherki po arabomusul'manskoj filosofii. M.: Nauka, 1998
4. Kovalenko-Kobylianska I. H. Intelektualnii rozvytok u starosti // Aktualni problemy psykholohii : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. – 2015. – T. II: Psykholohichna hermenevtyka, Vyp. 9. – S. 119–129.
5. Lejbnic G. V. Novye opyty o chelovecheskom razumenii https://nibiriyukov.mgimo.ru/nb_russian/nbr_teaching/nbr_teach_library/nbr_library_classics/nbr_classics_leibniz_nouveaux_essays_sur_lentendement_humain_book-1.htm
6. Lokk Dzhon Opyt o chelovecheskom razumenii
http://www.bimbad.ru/docs/locke_essay_concerning_human__understanding.pdf
7. Smulson M. L. Kovalenko-Kobylianska I. H. Spryiniattia y otsinka zhyttievoho shliakhu v period herontohenezu: materialy V Vseukr. naukovopraktychnoi konf. «Osobystisni ta sytuatyvni determinanty zdorovia», (m.Kyiv, 18 lystopada 2020 r.) /za zah.red. prof. O. V. Batsylievoi – Kyiv. 2020. S.121-124.
8. Smulson M.L. Intelekt i mentalni modeli svitu // Naukovi doslidzhennia kohnityvnoi psykholohii. – Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu “Ostroh”, 2009. – Vyp.12. – S. 38–49.
9. Spinoza Benedikt Traktat ob ochishchenii intellekta i o puti nailuchshim obrazom vedushchego k poznaniyu veshchej <http://caute.ru/spinoza/vnp/tie.html>
10. Holodnaya M.A. Psihologiya intellekta. Paradoksy issledovaniya. /M.A.Holodnaya– Moskva – Tomsk: Izd-vo Tom. un-ta, 1997. – 392 s.

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Авторське право (с) 2021 Kovalenko-Kobylanska I.G. Коваленко-Кобилянська І.Г.

Отримано: 09.10.2021

Відрецензовано: 14.10.2021

Опубліковано: 18.10.2021

DOI: <https://doi.org/10.31108/3.2021.5.2.3>